

Op denkles

Van Sebastien Valkenberg verscheen eveneens
bij Ambo|Anthos *uitgevers*

Het laboratorium in je hoofd
Geluksvogels

Sebastien Valkenberg

Op denkles

Hoe wapenen we ons tegen
'Iedereen heeft zijn eigen waarheid'
en andere modieuze denkbeelden

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 2788 9

© 2015 Sebastien Valkenberg

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © Shutterstock

Foto auteur © Keke Keukelaar

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Voor Fabian en Jonathan

Inhoud

Vooraf 11

- 1 Oordelen over andermans opvattingen is een verdachte bezigheid. 'Iedereen heeft zijn eigen waarheid,' hoor je dan vaak zeggen 25
- 2 Uiteindelijk zouden alle verklaringsmodellen even waardevol zijn; tenslotte zorgt de wetenschap ook slechts voor de zoveelste theorie 42
- 3 Gelovigen die vinden dat wetenschappers zelfvoldaan zijn, fluiten hen terug met 'Je kunt niet alles verklaren' 55
- 4 Volgens velen moet je het raadsel koesteren, dus waarschuwen ze dat je niet alles moet willen verklaren 71
- 5 Anders dan ze zelf menen, hebben ook wetenschappers hun dogma's. Wetenschap zou ook maar een vorm van geloof zijn 85
- 6 Zonder God is het maar behelpen, vindt men. Daarom klinkt het nogal eens: 'Er moet meer zijn tussen hemel en aarde' 100
- 7 Een los verband tussen verschillende gebeurtenissen is genoeg om mensen te doen uitroepen: 'Dat kan geen toeval zijn' 113
- 8 Hoor je iemand zeggen 'We zijn tegenwoordig zo x', dan is dat veelal een aankondiging van vrijblijvend tijdgeestdenken 130

- 9 Het is verbazingwekkend op hoeveel terreinen de vermeende goedheid van de natuur doorwerkt 144
- 10 Wie fel wordt bekritiseerd, kan zijn opponent altijd nog verwijten: 'Jij bent ook niet tolerant' 157
- 11 Zelf denk je niet te discrimineren, maar dan antwoorden hedendaagse discriminatiebestrijders: 'Jawel, alleen doe je het onbewust' 173
- 12 Progressieve denkers die de maatschappelijke spanningen zien oplopen roepen op tot interesse in 'de Ander'. Dat zou tot beter begrip leiden 187
- 13 Doe een uitspraak over minderheden en je kunt ervan op aan dat de vermaning volgt: 'Je kunt niet generaliseren' 200
- 14 Handig taalgebruik vijlt de scherpe kantjes van de realiteit af. Pas daarom op als beleidsmakers beginnen met 'Zo zou ik het niet willen noemen' 214

Verantwoording 227

Noten 228

Illustratieverantwoording 234

Register 235

‘Het is moreel net zo verwerpelijk wanneer het je koud laat of iets waar of onwaar is, zo lang het maar goed voelt, als het is wanneer het je koud laat hoe je aan je geld kwam, zolang je het maar hebt.’

– Edmund Way Teale, *Circle of the Seasons* (1953)

Vooraf

Een ergere anticlimax tijdens een discussie is nauwelijks denkbaar. Je hebt zojuist je standpunt onderbouwd. De hoop is nu dat de ander hetzelfde doet met zijn positie en eventueel aanwijst waar jouw redenering tekort schiet. In plaats daarvan volgt er een stilte en daarna de ultieme dooddoener. ‘Nou ja, dat kun je nu wel vinden,’ begint de tegenpartij, ‘maar iedereen heeft zijn eigen waarheid.’

Flets! Net zo goed kun je een natte dweil in je gezicht geworpen krijgen. Deze dooddoener is een geijkte manier om kritiek te pareren en het eigen standpunt te redden. Uiteindelijk is elke opvatting even waar.

Extra ergerlijk is de zelfgenoegzaamheid die ermee gepaard gaat. Gelukkig is tenminste één van de partijen ruimdenkend genoeg om in te zien dat waarheid ook maar subjectief is – op die manier. Probeer de zelffelicitering die erin doorklinkt maar eens niet te horen.

Wat moet je in dit geval antwoorden? Wat kún je antwoorden? Was er maar een gids met tips, zoiets als een *Beginner’s Guide to Critical Thinking*. *Op denkles* heeft die functie. Hier kan iedereen terecht die zich wil wapenen tegen de populaire ieder-zijn-eigen-waarheidthese én andere dooddoeners. Want er zijn er meerdere in omloop. Ze hebben gemeen dat de discussie stopt als ze in stelling worden gebracht.

Doorgaans ontbreekt het aan de zin om weerwoord te geven en een metadiscussie aan te gaan over het al dan niet bestaan van

waarheid. Ofwel: laat maar. De stilte die volgt kan echter gemakkelijk worden uitgelegd als een triomf voor de werper van die natte dwell. Terwijl het valt te betwijfelen of het om een echte triomf gaat.

Anderzijds: hoe erg is het dat de discussie smooit? Het levert irritatie op, misschien zelfs radeloosheid. Dat kan hinderlijk zijn, maar is ook weer niet onoverkomelijk. Zo bezien valt het effect van 'Iedereen heeft zijn eigen waarheid' in de categorie klein leed.

De schade is groter. Weliswaar is hier geen prijskaartje aan te hangen dat de precieze kostenpost in euro's uitdrukt; er is echter meer aan de hand dan frustraties die hoog oplopen. Op deze manier wordt discussiëren een wel heel vrijblijvende bezigheid. Voor zover dit überhaupt nog mogelijk is.

Een gedachte-experiment werkt verhelderend. Stel je voor wat er zou overblijven van het oeuvre van de Griekse filosoof Plato. Dat bestaat uit dialogen tussen Socrates en diens opponenten, vaak de sofisten. De onderliggende aanname is dat tijdens een discussie botsende argumenten aan bod komen. Om het een tik-keltje hoogdravend te zeggen: de uitwisseling van ideeën is onmisbaar voor het proces van waarheidsvinding. Dat proces zou in de kiem worden gesmoord als Socrates als reactie had gekregen: 'Dat zeg je nu wel, maar iedereen heeft zijn eigen waarheid.' Einde discussie. Het oeuvre van Plato, met daarin canonieke dialogen zoals diens *Politeia* (ca. 380 v.Chr.), zou verschrompelen tot een werkje met de omvang van de *Donald Duck*.

Ander voorbeeld, dichterbij huis: de Tweede Kamer. Die zou een vergelijkbaar lot treffen. Wat als kamerleden debatten beslechten door te verklaren dat iedereen nu eenmaal zijn eigen waarheid heeft? Zulk schouderophalen past niet bij de ernst van de onderwerpen die aan de orde komen. Je zou 's lands belangrijkste vergaderzaal net zo goed kunnen opdoeken.

'Iedereen heeft zijn eigen waarheid' mag horen bij deze tijd, maar dit wil niet zeggen dat er vroeger geen doodoeners waren. Zo boekstaafde de Franse schrijver Gustave Flaubert die uit de eerste

Waarom nog debatteren als iedereen zijn eigen waarheid heeft?

helft van de negentiende eeuw. Was hij toen op ‘Iedereen heeft zijn eigen waarheid’ gestuit, had hij die ongetwijfeld in zijn *Dictionnaire des idées reçues* (1911-13) opgenomen. Hij had het niet over dooddoeners, maar sprak over ‘pasklare ideeën’. Dat wil zeggen: de ideeën die destijds in het Franse salonleven rondzongen. Als fervent salonbezoeker was Flaubert een ervaringsdeskundige.

Het resultaat: een postuum verschenen woordenboek waarin de populaire zegswijzen zich aaneenrijgen, zoals de uitspraak dat zweetvoeten duiden op een goede gezondheid en dat het slecht is om met open mond te slapen. Inmiddels zijn veel ervan in de vergetelheid geraakt. Omgekeerd kon de schepper van *Madame Bovary* niet vermoeden dat meningsverschillen anderhalve eeuw later zouden worden beslecht door van waarheid een privékwestie te maken.

Overigens is er een groep ideeën uit de *Dictionnaire* die van alle tijden lijkt. Zo tekende Flaubert de bewering al op dat religie zou fungeren als hoeksteen van de samenleving. Deze bewering blijkt hardnekkig. God mag ruim een eeuw geleden dood verklaard zijn, daar valt weinig van te merken. De overtuiging dat

het geloof, maakt niet uit in welk opperwezen, bevorderlijk zou zijn voor de moraal en de maatschappelijke cohesie, is aan het begin van de eenentwintigste eeuw nog springlevend en niet alleen onder theologen. Filosofen, cultuurcritici en politici zeggen het hen na.

Door het aplomb waarmee dooddoeners gepaard gaan, lijkt het alsof ze het resultaat te zijn van zorgvuldige reflectie. Het omgekeerde is waar. Hooguit hullen ze zich in het jasje van de hele of halve wetenschappelijke theorie met algemene zeggingskracht. Hun stelligheid staat in contrast met het gemak waarmee ze verkondigd worden. Het gebrek aan doorwrochttheid staat een daverend succes niet in weg. Ondanks hun weinig doortimmerde karakter, is hun circulatiesnelheid adembenemend.

Better safe than sound

Pasklare ideeën hebben altijd bestaan en zullen dat waarschijnlijk blijven doen. Zo is Karel van het Reve de twintigste-eeuwse opvolger van Flaubert, voor het Nederlandse taalgebied althans. In zijn bundel *Uren met Henk Broekhuis* (1978) noteert én fileert hij de meest voorkomende dooddoeners uit de rode jaren zestig en zeventig. Alleen heten ze bij hem *opinions chics*. *Op denkles* is de nieuwste loot aan die stam en biedt een inventarisatie van die uit de vroege eenentwintigste eeuw.

Een zekere billijkheid is op zijn plaats. Dooddoeners ontstaan vrijwel automatisch. Het blijkt dat mensen maar matig zijn toegerust voor waarheidsvinding. Met als gevolg dat kritisch denken fors moeilijker is dan je zou denken. Hier wreekt zich de natuur.

‘Onder cognitieve wetenschappers groeit de consensus dat dergelijke psychologische mechanismen tot stand zijn gekomen door de werking van natuurlijke selectie,’ zeggen de Vlaamse filosofen Johan Braeckman en Maarten Boudry in *De ongelovige Thomas heeft een punt* (2011), waarin ze de vele valkuilen voor het denken in kaart brengen. ‘In de meeste omstandigheden zijn or-

ganismen die zich een min of meer correct beeld van de omgeving kunnen vormen evolutionair bevoordeeld ten opzichte van organismen die daar minder goed in slagen.¹

Voor verre voorouders had het weinig nut om waarheidsminnend als een filosoof te zijn. In het ongunstigste geval was dit zelfs levensgevaarlijk. Filosoferen is leren sterven, vond de Franse humanist Michel de Montaigne in de zestiende eeuw. Je voorbereiden op de dood. Dat lag anders toen mensen het nog moesten hebben van de jacht en de noten en bessen die ze vonden. Filosofierend hadden ze zich op een *vroegtijdig* sterven kunnen voorbereiden. Veel bruikbaar dan doorwrochte overtuigingen waren voor hen ideeën die pasklaar waren. Heel mooi als ze een accurate inschatting van de situatie maakten, maar minstens zo belangrijk was dat ze het rap deden. Dat vergrootte de overlevingskans.

Hoe zag zo'n risicoanalyse eruit? Als zich in de verte iets verdachts ophield, waren er voor die voorouder grofweg twee opties. Uitvoerige reflectie op wat het zou kunnen zijn of het zekere voor het onzekere nemen en stilletjes afdruipen? Scenario twee bracht als risico met zich mee dat hij ernaast zat. Maar wat is de schade van een vals alarmscenario, waarin hij op de vlucht sloeg voor iets wat een wild dier leek, terwijl het dit niet was? Verwaarloosbaar, zeker als je het afzet tegen het risico dat hoort bij het omgekeerde scenario van uitvoerig wikken en wegen. Als uiteindelijk bleek dat het inderdaad een wild dier betrof, dan had dit al toegeslagen. De triomf van het gelijk was van korte duur.

Met andere woorden: *Better safe than sound*.

Jagen en verzamelen is al lang niet meer de manier om aan voedsel te komen. Dat wil niet zeggen dat de bijhorende mores ook tot het verre verleden behoren. Het motto van weleer laat nog steeds zijn sporen na. Mensen hebben, gaan Braeckman en Boudry verder, 'een relatief grote kwetsbaarheid voor valse patronen. Omdat onze hersenen zijn ingesteld op de detectie van gezichten en andere evolutionair belangrijke patronen, nemen ze soms patronen waar zonder dat die er in werkelijkheid zijn.'²

Eén van de misvattingen in de psychologie is dat de hersenen zouden zorgen voor een natuurgetrouwe weergave van de reali-

teit. Alsof ze een equivalent zijn van een fototoestel of filmcamera. Niet dus. In plaats van passieve registratie is er sprake van een actieve bewerking ervan. Alles om de informatiestroom zo snel mogelijk te verwerken.

Dit zorgt voor een brede waaier aan intellectuele miskleunen. Hiermee is een aardige catalogus te vullen. Die functie heeft *Op denkles* ook. Behalve handboek is het ook zwartboek.

Soms leiden die uitglijders ertoe dat mensen dingen zien die er niet zijn en een andere keer missen ze juist dingen die er wel zijn. Eerst groep één. Vermoedelijk het meest dankbare projectiescherm is de maan. Het maanoppervlak is in de loop der eeuwen voor zowat alles aangezien, behalve de dode steenklop die zij is. In *The Demon-Haunted World* (1996) geeft de Amerikaanse astronoom en onzinbestrijder Carl Sagan een bloemlezing. Een vrouw die aan het weven is, een groepje laurierbomen, een olifant die van een klif springt, een meisje met een mand op haar rug, een konijn, een vrouw die een kleed uitklopt, een vierogige jaguar.³

Als er geen patronen zijn, creëren mensen die gewoon zelf. In de psychologie heet dit verschijnsel ‘pareidolia’. De uiteenlopende interpretaties van het maanoppervlak zeggen meer over de waarnemer dan over het waargenomene. Vooral de eigen preoccupaties komen erin tot uitdrukking. Zo vinden – herstel: ‘vinden’ – christenen overal het gezicht van Maria of Jezus, waar moslims het woordje ‘Allah’ tegenkomen.

Het lukt de laatste groep zelfs die aan te treffen in een berg afval voor het hok van tekenfilmhond Woezel (van Pip). In één van de afleveringen zat tussen een berg afval een visgraat en die zagen moslims eind 2013 aan voor het woord ‘Allah’ in kalligrafieletters. Op internetforum marokko.nl zag men er kwade opzet in. ‘Moge Allah onze kinderen behoeden voor deze vuile spelletjes!!’

Nu groep twee, de dingen die er wel zijn, maar onopgemerkt blijven. Een klassieker uit de cognitiepsychologie is de onzichtbare gorilla. In 1999 deden de onderzoekers Christopher Chabris en Daniel Simons de ‘Selective Attention Test’. Ze hadden een korte

video gemaakt (te zien via: theinvisiblegorilla.com) voor het onderzoekspanel. De video laat zes mensen zien die een basketbal rondspelen, drie in een wit shirt en drie in een zwart shirt. Hoe vaak passen de spelers in het wit de bal naar elkaar? was de vraag die het panel kreeg voorgelegd. Vijftien keer, was het goede antwoord, maar dat was slechts bijzaak. Veel onthullender is het percentage proefpersonen dat de gorilla over het hoofd zag die het beeld in loopt. Nou ja, het betreft iemand die zich heeft verkleed als gorilla, maar dat is irrelevant voor het onderzoek. Hij trekt geen sprintje, maar wandelt bedaard van rechts naar links. Neggen seconden is hij zichtbaar. Halverwege stopt hij zelfs even om de camera in te kijken en zich met beide vuisten op de borst te timmeren. De helft van het panel miste de nepaap. Helemaal over het hoofd gezien, te druk met turven van passes.

Het is een typisch geval van ‘inattentional blindness’. Hersenen kunnen een beperkt aantal prikkels tegelijk verwerken. Als de aandacht uitgaat naar de basketbal, blijft er weinig of helemaal geen aandacht over voor de ‘gorilla’.

Antirationalisme 1.0 en 2.0

Een zekere mate van vergevingsgezindheid is op zijn plaats. Deels zijn dooddoeners te herleiden tot onmacht. Laat ik deze variant aanduiden met antirationalisme 1.0. Hoewel verwerpe-lijk, heeft dit nog wel iets onschuldigs. Het valt iemand moeilijk te verwijten dat hij van nature geen waarheidszoeker is.

Kwalijker is het daarentegen als er onwil in het spel is. Zoals in het geval van ‘Iedereen heeft zijn eigen waarheid’, waarmee het antirationalisme een nieuwe, venijniger gedaante aanneemt. Deze variant krijgt een andere naam: antirationalisme 2.0. Nu is er geen sprake van een biologische, maar van een culturele oorsprong. Ook is antirationalisme 2.0 geen duizenden jaren oud, maar hooguit enkele decennia. Het is de uitkomst van grofweg veertig jaar postmodernisme, de filosofische stroming waarvan de wapenleus *Anything goes* (Paul Feyerabend) luidt.

Het mag zo zijn dat elke samenleving eigen modieuze denkbeelden in roulatie brengt. Toch is 'Iedereen heeft zijn eigen waarheid' niet zomaar het meest recente geval in een lange reeks. Dan had een aanhangsel bij de lijst van Flaubert volstaan.

Het verschil met de door hem opgetekende opmerkingen over zweetvoeten en slapen met open mond is te groot voor een simpele update van Flaubert. Vermoedelijk betreft het hier overgeleverde volkswijsheden. Tegenwoordig zou je zeggen: *urban legends*. Onwaarschijnlijk is het dat ze voortkomen uit zorgvuldig onderzoek en doorwrocht denkwerk. Bekommernis om het waarheidsgehalte ervan was ook niet de belangrijkste deugd in de salons die Flaubert bezocht. Wat telde was dat *opinions chics* goed in het gehoor lagen en zich makkelijk lieten doorvertellen. Met een rake onliner scoorde je punten in het uitgaansleven.

Nu de joker die je altijd nog uit de mouw kunt schudden als iemand anders de betere argumenten heeft: 'Iedereen heeft zijn eigen waarheid'. Die is van een andere orde. Er speelt meer dan een gebrek aan doorwrochttheid. Het probleem is dat doorwrochttheid niet langer iets nastrevenswaardigs is. Welk criterium bestaat er immers nog om de kwaliteit van een uitspraak te toetsen als waarheid iets is wat iedereen zichzelf mag toe-eigenen?

Zonder regels en richtlijnen doet het er niet toe hoe zorgvuldig een redenering in elkaar steekt. Sterker, het is onmogelijk geworden om te spreken over 'zorgvuldig', want langs welke meetlat stel je dit vast? Tegen dit staaltje relativisme is zelfs de meest onbetwiste wetenschappelijke theorie niet bestand. Er gaat geen enkele dwang van uit, conclusies verliezen hun onontkoombare karakter.

Als Aristoteles nu had geleefd had hij pathetisch geklonken in plaats van waarheidsminnend. Zo'n 2500 jaar geleden zei hij over zijn leermeester: 'Plato is mij lief, maar de waarheid is mij liever.' Waarheid als het allerhoogste, dat het in het uiterste geval zelfs wint van vriendschap. Het is moeilijk voorstelbaar hoe dat ideaal na vier decennia postmodernisme nog kan gelden. Die hebben als een ontzuiveringkuur gewerkt. Moeilijk om een zin als die van Aristoteles tegenwoordig niet vreselijk ronkend te vinden.

Maar eigenlijk komt de hele filosofie in de knel. Letterlijk betekent filosofie: liefde voor wijsheid. Hoe kan dat achtervoegsel – ‘sofie’ – nog van toepassing zijn? Het wordt problematisch om te blijven spreken over liefde voor iets waarvan het bestaan op losse schroeven komt te staan. Waarheid sleurt wijsheid mee in haar val.

Antirationalisme 1.0 en antirationalisme 2.0, oud en nieuw, zijn geen geïsoleerde verschijnselen. Ze gaan een giftige alliantie aan. De tweede variant werkt als epo voor de eerste.

Antirationalisme 1.0 is vanwege zijn biologische herkomst vermoedelijk onuitroeibaar. De invloed van de duizenden jaren van evolutie poets je niet zomaar weg. Maar het is pas sinds kort dat de actieve bestrijding ervan niet automatisch als deugd geldt. Het is althans moeilijk voorstelbaar hoe dat ideaal nog bestaansrecht heeft. Dit scenario dreigt dankzij antirationalisme 2.0. Waarom zou je slordig denkwerk moeten voorkomen als uiteindelijk elke bewering zich mag tooien met het predikaat ‘waar’?

De noodzaak van een *baloney detection kit*

Hoe schadelijk is antirationalisme? Het klopt dat *Better safe than sound* grote voordelen heeft gehad. Daarbij is het snelle oordeel nog steeds onmisbaar. Dat is de les van psycholoog en Nobelprijswinnaar Daniel Kahneman in zijn bestseller *Thinking, fast and slow* (2011).

Zoals de titel al zegt, onderscheidt Kahneman twee vormen van denken, een snelle en een langzame variant. De voorouderlijke risicoanalyses – wel of geen wild dier? – zijn verleden tijd. Maar er zijn nog zat situaties waarin haast geboden is. In de auto op de snelweg is daar één van. Verkeersborden, wegbelijning, andere weggebruikers. Het is ondoenlijk om over elk brokje informatie een weloverwogen oordeel te vellen. Gelukkig hoeft dat ook niet. Daar is Systeem 1 voor. Zo noemt Kahneman het informatieverwerkingssysteem dat voor de vluchtige analyses zorgt.

Over dit systeem is hij lyrisch, misschien wel een tikkeltje té

lyrisch. Hij noemt het zelfs ‘de held van dit verhaal’.⁴ Akkoord, maar dan is het wel een tragische held. De oordelen van Systeem I zijn vaak nuttig – zie de automobilist hierboven –, maar slaan de plank ook regelmatig mis – zie het voorbeeld van de pareidolia. Zonder die missers had Kahneman geen boek van ruim 500 bladzijden kunnen schrijven.

Better safe than sound heeft zijn keerzijde. Als oordelen niet *sound* zijn, kan dat ook tot ongelukken leiden. Zo’n ongeluk is de homeopaat Jan Scholten. Recent had *de Volkskrant* een interview met hem (3 juli 2014). Aanleiding hiervoor was het lintje dat hij had gekregen omdat ‘hij de behandelingsmogelijkheden van de homeopathie heeft verruimd,’ aldus de koninklijke toelichting. Niet helemaal duidelijk wordt of Iquilai hier ook onder valt. Dit is een homeopathisch middeltje van Scholten, waardoor het gebruik van reguliere hiv-remmers ‘in veel gevallen kan worden uitgesteld’, aldus de folder van het Aids Remedy Fund. Iquilai is reden voor patiënten om de reguliere behandeling stop te zetten.

Voor Scholten is aids geen ziekte dat het immuunsysteem aantast. ‘Daar zit vaak een minderwaardigheidsgevoel onder,’ legt hij uit aan *de Volkskrant*. ‘Het gevoel niet goed te zijn. Heel slecht te zijn. Een slecht mens. Dat is in ieder geval een aspect ervan.’

Aids als een symptoom van een pover zelfbeeld. Scholten weet zelfs waarom veel Afrikanen de ziekte krijgen. ‘Het past bij Afrika. De koloniale overheersing heeft mensen het idee gegeven dat ze slecht zijn, dat ze minder waard zijn dan hun overheersers. Dat is wat het lichaam ook gaat uitdrukken: je kunt toch niks meer.’

Het is onduidelijk hoeveel patiënten Iquila hebben gehad waar ze hiv-remmers hadden moeten hebben. Wel duidelijk is dat schouderophalen geen optie is ten aanzien van gammeldenkwerk. Antirationalisme, laat ik hier maar eens grote woorden gebruiken, kan mensenlevens kosten.

Omgekeerd had het langzame denken van Kahneman hier heilzaam werk kunnen verrichten. Of Systeem II, om in zijn terminologie te blijven. Dat kan gedachten ordenen en deze toetsen. De opzet van *Op denkles* kan ik omschrijven door te variëren